

доцент Житомирського військового інституту
імені С.П.Корольова, здобувач Житомирського
державного університету імені І.Я.Франка

Змістові та організаційні характеристики діяльності ремісничих навчальних закладів України в другій половині XIX – на початку XX століття

У статті представлено аналіз загальних організаційних засад діяльності ремісничих навчальних закладів України у другій половині XIX – на початку XX століття, переважно на матеріалі Київського учбового округу. Подано аналіз

змісту освіти в ремісничих училищах України в досліджуваний період; охарактеризовано специфіку ремісничих класів та відділень при міських та сільських народних училищах з організаційної та змістової точки зору

В статье представлен анализ общих организационных основ деятельности ремесленных учебных заведений Украины во второй половине XIX - начале XX века, преимущественно на материале Киевского учебного округа. Дан анализ содержания образования в ремесленных училищах Украины в исследуемый период; охарактеризована специфика ремесленных классов и отделений при городских и сельских народных училищах с организационной и содержательной точки зрения

In the article the analysis of general organizational aspects of work in Ukrainian handicraft establishments in XIX – beg. XX centuries is observed. An educational content of handicraft education of investigation period is also represented.

Розвиток ремісничої освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття зумовлювався цілим комплексом соціокультурних і соціально-економічних чинників. Друга половина XIX століття при цьому стала визначальною як для ремісничої освіти, так і для становлення нових соціально-економічних відносин загалом. Складність історико-педагогічного аналізу ремісничої освіти в другій половині XIX століття полягає ще й у тому, що при їх

нечисленності ремісничі училища, сільськогосподарські школи, нижчі технічні школи, ремісничі школи й ремісничі класи об'єднувалися в одну групу – промислові училища. З одного боку, така структура ремісничої (чи, скоріше, промислової) освіти дає змогу проаналізувати ремісничу освіту не лише в стаціонарних ремісничих навчальних закладах, до яких ми віднесли ремісничі училища й ремісничі школи, а й у ремісничих класах та відділеннях; натомість з іншого боку – така структура ускладнює історико-педагогічний аналіз, оскільки почасти на початку XX століття ремісничі класи ставали ремісничими відділеннями при технічних та інших навчальних закладах, а сільськогосподарські школи зараховувалися до ремісничих навчальних закладів.

Аналіз становлення та розвитку ремісничої освіти в Україні протягом останніх двох століть (в різних аспектах цієї проблеми) став певною мірою предметом аналізу вітчизняних науковців: В. Курченко, О. Мармазової, А. Нарадька, С. Поляруш, О. Степанишиної, О. Любара та ін. [1-5].

Темпи розвитку ремісничих навчальних закладів протягом усього досліджуваного періоду були різними. У 80-х рр. XIX століття існували одиничні ремісничі навчальні заклади; наприклад, в Київському учбовому окрузі в 1894 р. було всього три ремісничі училища: одне в Київській губернії (у м. Києві), одне – в Полтавській (у с. Дегтярі Прилуцького повіту), та одне – в Чернігівській (в м. Чернігові). Проте це не означає, що в інших містах та містечках України не створювалися жіночі та чоловічі ремісничі класи і відділення при інших навчальних закладах.

Одним з найбільш розвинених внаслідок довгої історії свого існування стало *Київське Олександрівське ремісниче училище*, засноване в 1874 р. на кошти місцевої громади. За перші 20 років свого існування кількість учнів у ньому сягнула 134, і училище стало п'ятикласним. Учні були переважно киянами (87 осіб), та приїжджими (47 осіб) [6, с.4]. Розподіл учнів цього ремісничого училища за напрямками професійної підготовки подано в таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл учнів Київського Олександрівського ремісничого училища за спеціалізацією

<i>Найменування майстерні</i>	<i>Кількість учнів</i>	<i>У %</i>
Слюсарна	67	50,0
Столярна	4	32,8
Токарна	9	6,8
Шорна	10	7,5
Чоботарна (швацька)	4	2,9

[6, с.4].

Учні Київського ремісничого училища (як і інших училищ в досліджуваний період) були віком від 12 до 20 років; вони закінчили перед цим приходські школи (82 особи) або ж отримали домашню освіту (52 особи) [6, с.5].

Дегтярівське ремісниче училище було засноване в 1878 році; воно знаходилося в приміщенні, пожертвованому таємним радником Павлом Галаганом губернському земству. У 1894 році в училищі навчалися 112 учнів, а утримувалося воно за рахунок різних джерел, а саме: з коштів губернського земства (20 тис. руб. щорічно); повітових земств та приватних осіб (125 руб. щорічно за кожного з учнів); самих учнів, які сплачували по 10 руб. щорічно за навчання; виручки від продажу виробів майстерні і за роботу парової училищної молотилки в економіях регіону [6, с.5].

Курс навчання у цьому ремісничому училищі був п'ятирічним. Заняття в класах продовжувалися з 1 вересня до 29 червня; майстерні ж працювали цілий рік, оскільки учні поділялися на дві групи, кожна з яких мала лише місяць канікул, а інший час працювала в майстернях. Таких майстерень в училищі було чотири: слюсарна, ковальська, столярна й ливарна [6, с.6].

Чернігівське Олександрівське ремісниче училище засноване в 1888 році і утримувалося за рахунок місцевої казни. Почесним попечителем цього училища довгий час був міський голова, відомий доброчинник і меценат О.Ханенко;

директор цього училища – випускник Московського технічного училища – викладав заодно механіку, фізику, малювання й правопис.

В училищі учнів навчали кільком ремеслам: столярному, слюсарному, ковальському й токарному.

Крім ремісничих училищ, в кінці XIX століття в системі освіти України створювалися й **ремісничі класи**. Так, наприклад, у 1889 році в Київському учбовому окрузі таких класів було 26. [6, с.5-20]

Ремісничі класи, однак, навіть при найкращій постановці питання про рівень навчання й виховання учнів, не могли дати такої професійної підготовки, як спеціалізовані ремісничі навчальні заклади. Головним гальмом у розвитку ремісничої освіти в ремісничих класах, як вважали самі освітяни досліджуваного періоду, була нестача матеріальних засобів на обладнання й діяльність навчальних майстерень та щорічне утримання класів [7, с.3]. Низький рівень матеріально-технічного забезпечення ремісничих класів (почасти в них були в наявності лише найпримітивніші інструменти й приладдя), відсутність спеціальних приміщень для навчальних майстерень таких класів, а також складність, а іноді й неможливість підшукати спеціально підготовленого майстра – стали головними перешкодами в розвитку ремісничої освіти в класах при загальноосвітніх навчальних закладах. Крім того, в ремісничих класах виділялося менше годин на вивчення ремесла, аніж в спеціалізованих ремісничих навчальних закладах, особливо це впливало на вивчення учнями креслення, малювання, спеціальних технічних предметів. Керівники загальноосвітніх навчальних закладів та училищне начальство в різних учбових округах вважали, що збільшення асигнувань на розвиток ремісничих класів мало дати хороші результати в ремісничій підготовці учнів, а також заохотять приватних осіб до збільшення пожертв на підготовку учнів до певного виду професійної діяльності [7, с.3-4].

Проте частина фабричних майстрів та інспекторів вважали натомість, що вивчення ремесла можливе не лише в ремісничих навчальних закладах, але й в умовах фабричного виробництва. Так, архівні матеріали свідчать, що на засіданні

фабричних майстрів Київського округу було одноголосно прийнято думку, що можна укласти угоди з фабриками на професійну підготовку ремісників на засадах учнівства. Найбільше застережень при цьому викликало навчання ремеслу безпосередньо у ремісників у майстернях: «ремісник зацікавлений як можна довше тримати учня в незнанні прийомів праці, користуючись лише його дармовою мускульною працею, фабрика ж, приймаючи до себе незнаючого робітника, зацікавлена як можна швидше створити собі знаючого працівника, який би сприяв зростанню продуктивності закладу» [8, арк. 42-44].

Не дивлячись на існуючі перешкоди, кількість ремісничих класів протягом другої половини XIX – початку XX століття в Україні зростала. Так, попечитель Київського учбового округу писав, що в 1904 році могло бути відкрито 10 нових ремісничих класів. В цей час в окрузі існувало вже 47 ремісничих класів, а саме: при міських і сільських народних училищах – 34; при єврейських училищах – 13 [7, с.4].

Серед типових ремесел, яким навчали в системі ремісничої освіти досліджуваного періоду, у ремісничих класах переважали столярно-токарне (19 відділень і класів), слюсарно-ковальське (11 відділень і класів), що пояснювалося необхідністю знань саме таких ремесел у селянському господарстві [7, с.5].

Учнями ремісничих класів і відділень ставали переважно учні тих училищ, при яких засновувалися вказані класи. У 1904 році в ремісничих класах по Київському учбовому округу було 856 учнів. За видом ремесла, яке вивчалось в ремісничих класах, учні розподілялися таким чином, як в таблиці 2.

Таблиця 2.

Відомості про розподіл учнів за видом ремесла в ремісничих класах у 1904 році (на прикладі Київського учбового округу), в кількості учнів

Класи (відділення)	Кількість учнів	% від загальної кількості учнів у ремісничих класах (відділеннях)
Слюсарно-ковальські	169	19,6

Столярно-токарні	444	51,9
Палітурні	53	6,2
Шорні	45	5,4
Швацькі	110	12,8
Ткацькі	12	1,4
Корзиночні	23	2,7

[7, с.6-7]

Про деякі ремісничі класи й відділення, що були створені й діяли протягом досліджуваного нами періоду, збереглися більш повні відомості. Так, *Єрешковське* двокласне сільське училище Сквирського повіту заснувало в 1899 році столярно-токарний ремісничий клас, в якому навчалися учні першого й другого класів. Навчання цьому ремеслу, як свідчать історичні дані, мало практичне спрямування щодо сільського господарства, а метою – навчити дітей виготовляти й ремонтувати нескладний сільськогосподарський інвентар. Майстер, що викладав учням ремесло, мав практичну підготовку, а учнів в 1904 році налічувалося 48 [7, с.8]. Столярно-токарний клас при *Бердичівському* двокласному єврейському училищі було створено в 1891 році. Він утримувався за рахунок свічного збору (100 руб.), коробкового збору (400 руб.); 100 руб. надавав тимчасовий комітет з розповсюдження серед євреїв ремісничої освіти. Але найбільше коштів на діяльність класу поступало від продажу виробів самих учнів – меблів [7, с.8]. *Фастівське* двокласне сільське училище заснувало клас слюсарно-ковальського ремесла, який існував з коштів самого училища. Вчитель-майстер мав ремісничу освіту, а учнів у 1904 році було 16. Столярне й шорне відділення при *Таганчеському* двокласному сільському училищі Канівського повіту існували з 1882 року, учнів у 1904 році було 29. Столярне й ткацьке ремісничі відділення при *Райгородському* двокласному сільському училища існували за рахунок пожертви почесної блюстительниці училища В.М.Ханенко, яка найняла для цього досвідчених майстрів. Як зазначав попечитель учбового округу, «навчання ткацькому ремеслу, такому необхідному в селянському житті,

при співчутливому ставленні засновниці, повинно дати хороші результати й стати прикладом для інших училищ» [7, с.9].

Як свідчать опрацьовані нами історичні матеріали, з початку XX століття ремісничі навчальні заклади ставали дедалі більш численними, а кількість учнів у них почасти досягала двохсот [9]. Так, в Київському Олександрівському ремісничому училищі на 1 січня 1910 року було 170 учнів, що навчалися на трьох відділеннях, що навчали дітей за п'ятьма спеціальностями.

Ремісничі училища другої половини XIX – початку XX століття були переважно самостійними навчальними закладами; так, в Київському учбовому окрузі лише одна реміснича школа діяла при технічному училищі. Однак на початку XX століття деякі ремісничі навчальні заклади самі ставали технічними училищами; наприклад, Клинцовське ремісниче училище з 1 липня 1902 року було перетворене на середнє семикласне технічне училище в поєднанні з нижчою ремісничою школою [10, с.7].

Зміст освіти в ремісничих навчальних закладах України досліджуваного періоду не був константою і змінювався залежно від типу ремісничого навчального закладу (училище, школа ремісничих учнів, нижча реміснича школа, ремісничий клас, ремісниче відділення).

Починаючи з 90-х років XIX століття, ремісничі навчальні заклади працювали згідно з програмами, затвердженими радою попечителя учбового округу. Міністерство народної освіти затвердило базові навчальні плани й програми 19 грудня 1890 року. Невиконання вказаних програм обов'язково відзначалося у звітах попечителів учбових округів перед міністерством народної освіти Російської імперії (щорічно). Проте педагогічні ради ремісничих навчальних закладів мали змогу вносити необхідні зміни до програм і планів, якщо для цього виникала необхідність. Так, наприклад, у 1903 році попечитель Київського учбового округу писав у своєму звіті: «Київське Олександрівське й Полтавське ремісничі училища, ... а також Чернігівське ремісниче училище продовжують без особливих відступів ведення навчальної справи за тими ж програмами, причому педагогічний персонал останнього, визнаючи необхідність

розширити курс загальноосвітніх предметів і ремесел, склав нову, більш доцільну програму, яка, без сумніву, поставить навчальну й практичну справу училища на потрібну висоту» [7, с.42]

Загалом структура змісту освіти в ремісничих училищах України в досліджуваний період умовно поділялася на три компоненти:

1. Наукові предмети, до яких відносилися: Закон Божий, російська мова, арифметика, географія, історія, алгебра, геометрія, фізика та ін.
2. Графічні мистецтва, а саме: правопис, креслення, малювання.
3. Спів та практичні заняття в майстернях.

Представимо характеристику змісту навчання в ремісничих навчальних закладах в таблиці 3.

Таблиця 3.

Навчальний план ремісничого навчального закладу на початку XX століття [Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. – К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1908. – 182 с. – с.11]

Найменування предмета	Кількість навчальних годин по класах					Всього
	I	II	III	IV	V	
1. Наукові предмети						
Закон Божий	1	1	2	2	-	6
Російська мова	2	2	2	2	-	8
Географія	2	1	-	-	-	3
Історія	-	1	1	-	-	2
Арифметика	3	3	-	-	-	6
Алгебра	-	-	2	-	-	2
Геометрія	-	-	2	3	-	5
Фізика	-	-	3	4	-	7
Механіка	-	-	-	-	2	2

Технологія металів і деревини	-	-	-	2	-	2
Рахунок	-	-	-	1	-	1
Загалом	8	8	12	14	2	44
2. Графічне мистецтво						
Правопис	2	2	-	-	-	4
Креслення	-	6	6	8	-	20
Малювання	5	4	3	8	-	20
Загалом	7	12	9	16	-	44
3. Практичні предмети						
Спів	1	1	1	-	-	3
Праця в майстернях	22	22	22	22	46	134
Всього	38	43	44	52	46	137

[7,с.42-43]

Як свідчать наведені дані, на працю в майстернях в ремісничому училищі відводилося найбільше часу – 22 години на тиждень (із загальних 38 навчальних годин); а найбільше навчальних годин припадало учням четвертого класу – 52 на тиждень. У п'ятому класі учні набагато більше працювали в майстернях, витрачаючи на це ще й літній час – з 1 червня по 15 липня. Щодо пріоритетів у вивченні окремих предметів, то у першому-другому класах найбільше занять відводилося на арифметику, в третьому-четвертому – на фізику. Від трьох до п'яти годин на тиждень учні присвячували малюванню, а в четвертому класі вісім годин займало креслення.

Типовий щоденний розподіл навчальних годин в класах і майстернях ремісничих закладів був приблизно таким:

1. З 8 до 12 години – заняття в класах із загальноосвітніх дисциплін для перших чотирьох класів. Ці уроки продовжувалися по одній годині

кожен з п'ятихвилинними перервами. У цей час п'ятий клас працював у майстернях, і лише один раз на тиждень мав урок з механіки.

2. З першої до п'ятої години вечора всі п'ять класів працювали в майстернях.
3. У суботу заняття в майстернях тривали до третьої години дня, після чого учні відвідували баню і йшли на вечірню до місцевої церкви.

Якщо учні мешкали віддалено від приміщення училища чи школи, то взимку їм дозволяли закінчувати заняття в майстернях о четвертій годині. Попечитель Київського учбового округу у своєму щорічному звіті робив висновок про таку завантаженість робочого тижня в ремісничих училищах: «Така тривалість занять, ... внаслідок поєднання розумової праці з фізичною, не є обтяжливою. Тільки в літні дні, особливо з першого червня до середини липня, учні виявляють ознаки втоми, відсутність належного старання, повільність і в'ялість на заняттях, внаслідок чого найбільш слабких адміністрація училища, згідно з приписами лікаря, відпускає на канікули раніше 15 липня» [11, с.12].

Викладання переважної більшості навчальних дисциплін у ремісничих училищах і школах відбувалося за програмами, затвердженими училищними статутами. Однак керівництво училища або школи мало змогу внести відповідні корективи в зміст навчального процесу. Наприклад, у Київському Олександрівському ремісничому училищі з 1905 року було збільшено кількість годин на вивчення російської мови (до восьми замість шести), а також призначено по дві години на вивчення алгебри й механіки; натомість кількість годин на графічні предмети зменшилася до 44 (з 48), з геометрії – до 5, з фізики – до 7 годин на тиждень [11, с.13].

Таким чином, здійснений аналіз загальних організаційних та змістових засад діяльності ремісничих навчальних закладів Київського учбового округу дозволяє виділити такі головні тенденції їх розвитку:

- залежність кількості й якісного рівня ремісничих навчальних закладів від соціально-економічних та соціокультурних умов кожного окремого регіону;

- поступове зростання кількості ремісничих навчальних закладів, а також ремісничих класів та відділень на початку XX століття;
- переважання в структурі ремесел, обраних для вивчення, типових для сільського господарювання видів діяльності (ковальства, столярства, шорництва, ткацтва);
- поступове зростання у сфері ремісничої освіти організаційно-контрольних заходів з боку міністерства народної освіти Російської імперії.

Перспектива подальших досліджень розвитку ремісничої освіти в Україні пов'язана з аналізом регіональних відмінностей Правобережжя, Слобожанщини, Півдня України в постановці питання про зміст та організацію діяльності ремісничих навчальних закладів в другій половині XIX – на початку XX століття.

Список використаної літератури:

1. Нарадько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/Нарадько А.В. – Запоріжжя, 2003. – 242 с.
2. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках, Т.ІІІ / О.Степанишина - Студії з історії України, – К., 1930. – 186 с.
3. Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864 – 1914 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Курченко В.В. - Харківський держ. ун-т. ім. В. Каразіна. – Харків, 1998. – 16 с.
4. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Мармазова О.І. – Донецьк, 1998. – 180 с.
5. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775 – 1918): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Поляруш С.І. – К., 1996. – 209 с.
6. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1894 г. – К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1895. – 324 с.

7. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. – К.: Тип-я Кушнерев и К, 1904. – 812 с.
8. Совещание старших фабричных инспекторов Киевского округа. – Центральный державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.574, оп.1., спр.351. – 82 арк.
9. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1910. – 338 с.
10. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1902 г. – К.: Тип-я Кушнерев и К, 1901. – 386 с.
11. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1911 год. – К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1912. – 24 с.